

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת יתרו, תשע"ה
מספר 1106בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ההיתר לכפות מצוות על האדם

פינחס חליוה

אף שפרשת יתרו נושאת את שמו של חותן משה, רובה עוסקת במעמד הר סיני וקבלת התורה. משה נצטווה להכין את העם לקראת המעמד המיוחד, וביום השלישי נשמעו קולות ברקים וקול שופר חזק מאוד. העם שבמחנה נחרד לשמע הקולות, ומשה רבנו נאלץ להוציא את העם מן המחנה ולהובילו לתחתית ההר, כדי שיהיה במרכז ההתרחשות והחוויה כמתואר בפרשה (שמ' יט: טז-יז).

את החוויה המיוחדת הזו, מגדיר ריה"ל¹ כקבלת נבואה, מפני שהוא סבור שכל העם זכה למראה נבואה. החוויה הייתה מלווה בתחושות של פחד ויראה משתקת שמטרתה חיזוק אמונת העם בא-לוהים ובמשה כשליחו. עצמת הנבואה של משה נגעה בהם והמחישה להם את מעמדו וייחוד נבואתו, כמו שנאמר (שמ' יט: ט): "בְּעֶבֶר יִשְׁמַע הָעָם בְּדַבְרֵי עֲמֹךָ וְגַם בְּךָ יֶאֱמִינוּ לְעוֹלָם".

ברם, היו חכמים שהגיעו למסקנות אחרות לחלוטין. לדעתם, הובלת העם לתחתית ההר הייתה תוצאה של סירובו לצאת מן המחנה לקבל את התורה. וזה לשון רב אבדימי (שבת פח ע"א):

מלמד שכפה הקדוש ברוך הוא עליהם את ההר כגיגית ואמר להם: אם אתם מקבלים את התורה - מוטב; ואם לאו - שם תהא קבורתכם.

המסקנה המשפטית המתבקשת מעמדה זו ברורה: כל זמן שאין ישראל מקבלים את התורה מרצון, אין הצדקה מוסרית ולא משפטית להענישם על הפרתה. הפטור המשפטי במקרה זה מוגדר כ"מודעא רבה לאורייתא". נימוק זה מצדיק ביטול הסכם שכרתו שני צדדים, אם מוכח שצד אחד חתם עליו שלא ברצונו החופשי.

רבא משיב לדברי רב אחא ואומר: אף על פי כן, הדור קבלוה [=חזרו וקיבלוה] בימי אחשוורוש. דכתיב: "קָיְמוּ וְקִבְּלוּ הַיְהוּדִים" (אס' ט: כז) - קיימו מה שקיבלו כבר.

טענת "מודעא רבה" מציבה את עם ישראל במצב של פטור מעונש, מפני שהתורה נכפתה עליו. לכן רבא מציע פתרון לדורות שלאחר אסתר: עם ישראל שב וקיבל את התורה מרצון.

פתרון זה לא הניח את דעתם של חכמים, מפני שעדיין בעינה עומדת התמיהה: איך ייתכן לומר שקיבלו את התורה בכפייה כל תקופת המדבר תחת הנהגת משה, לאחר הברית בערבות מואב, בכניסה לארץ תחת הנהגת יהושע ועד חורבן בית ראשון? זאת ועוד. אם קיבלו את התורה במעמד הר סיני בכפייה, ורק בתקופת אחשוורוש קיבלו אותה ברצון, מדוע נענשו וגלו מארצם לאחר חורבן בית ראשון?² הר"ן והרשב"א סבורים כי אף על פי שקיבלו את התורה בכפייה, ירושת הארץ תלויה בקיום המצוות.³ עם ישראל גלה מארצו בגלל שהפר את המצוות, ואין נפקא מינה אם קבלת התורה הייתה ברצון או בכפייה. הצו לקיים את התורה בארץ הוא קטגורי, ואינו תלוי ברצון או בתנאי כלשהו של עושה הצו.

* ד"ר עו"ד פינחס חליוה הוא מנכ"ל-מייסד של המכללה האקדמית אשקלון.

1 הכוזרי, מאמר ג, ה: צז.

2 חידושי הר"ן, שבת פח ע"א. וראו גם: חידושי הרמב"ן שם; חידושי הריטב"א שם.

3 ראו חידושי הר"ן, שבת פח ע"א.

התוספות סבורים שהכפייה הייתה רק על ההבטחה "נְעִשָׂה וְנִשְׁמָע" (שמ' כד:ז). החשש שהמראות והקולות ירתיעו את העם הוביל לכפיית התורה עליהם. המיוחד בתקופת אסתר, שהנס בימי אחשוורוש הגביר את אהבתם לבורא, וקיבלו עליהם את התורה מאהבה ברצון.⁴ הרמב"ן סבור שהצעת רבא לפתרון שאלת הכפייה באה כמשקל נגד לטענות שיכולים להשמיע הגויים, שהקשר בין הקב"ה לבין עם ישראל הגיע לקצו בחורבן הבית. נוסף על זה, ישראל יכולים לטעון שלאחר החורבן נמכרו כעבדים, ואם האדון מוכר את עבדיו, הם משוחררים מכל מה שיטיל עליהם, ובחירת ישראל פסקה. נגד טענה זו, נאמר ששבו וקיבלו את התורה מרצון לאחר חורבן הבית בימי אחשוורוש.⁵

ועדיין יש לתהות: הניתן לומר שמעמד הר סיני, שנכרת בו הסכם בין א-לוהים לבין בני ישראל, היה בכפייה? הרי הגויים יכולים לטעון: אילו כפה עלינו א-לוהים את התורה, היה מצבנו הרוחני טוב יותר, וברכות הימים היינו מקיימים את התורה.

רב דימי מציע פתרון אחר:⁶ ואם תאמר על התורה שבכתב כפה עליהם את ההר, והלא משעה שאמר להן: מקבלין אתם את התורה? ענו כלם ואמרו: "נעשה ונשמע", מפני שאין בה יגיעה וצער, והיא מעט, אלא אמר להן על התורה שבע"פ, שיש בה דקדוקי מצוות קלות וחמורות והיא עזה כמות.

לדבריו, עם ישראל קיבל עליו את התורה שבכתב מרצון, והכפייה הייתה על התורה שבעל פה שהוריד משה מן ההר (גטין ס ע"ב). הנימוק תועלתני: קל יותר להתחייב על תרי"ג מצוות התורה שבכתב ולא על אלפי מצוות התורה שבעל פה. הסברו מבוסס על הבנתו את הפסוקים (דב' ו:ה-ז): וְאֶהְיֶה לְךָ לְאֱלֹהִים וְכָל־לְבָבְךָ וְכָל־נַפְשְׁךָ וְכָל־מְאֵדְךָ... וְשָׁנַנְתָּם לְבָנְיָךְ.

אהבת ה' בלב, ככל דבר הנתון ללב, תלויה ברצון האדם. הציווי "ושננתם" מתאר רצון גדול להשקיע בלימוד התורה כמחייב מהיקפה של התורה שבעל פה, השקעה הכוללת פרישה מהנאות העולם והשקעה בלימוד התורה, שהיא אהבת ה' מרצון. עם ישראל רצה להסתפק בתורה שבכתב והסתייג מן התורה שבעל פה בגלל ההשקעה הרבה הכרוכה בלימודה וקיום מצוותיה. ההסכמה מרצון לקבל גם את התורה שבעל פה התקבלה בתקופת אסתר. הרמב"ם אינו רואה קושי בקביעה שהתורה נכפתה על ישראל במעמד הר סיני, ואף לא ספק בתוקף המשפטי של ההתחייבות לקיימה. דבריו מבוססים על דברי התלמוד בכמה מקומות. להלן אחד מהם (יבמות קו ע"א):

דתניא. "יקריב אותו" - מלמד שכופין אותו. יכול בעל כרחו? ת"ל: "לרצונו". הא כיצד? כופין אותו עד שיאמר: רוצה אני. וכן אתה מוצא בגיטי נשים: כופין אותו עד שיאמר: רוצה אני.

חז"ל ראו שיש בקיום מצווה מסוימת ביטוי של רצון חופשי משולב בכפייה כמו הקרבת קרבן, שנאמר: "אם עלה קרבנו [...] יקריבנו אל פתח אהל מועד יקריב אתו לרצונו" (וי' א:ג). העובדה שההקרבה היא בגדר רשות יש בה ביטוי של כפייה. מרגע שהחליט האדם להביא קרבן מרצון, ההקרבה עצמה נעשית בכפייה. כיצד? כופין אותו עד שאומר: רוצה אני. מטרת הכפייה להשיג את רצונו החופשי. דוגמה נוספת היא הכפייה בגטי נשים. בדרך כלל, הגט אינו תקף אלא אם ניתן מרצונו של הבעל (יבמות קו ע"א), וגט מאולץ מותר את האישה במעמד נשואה. אף על פי כן, נאמר בתלמוד שכופין את הבעל עד שאומר: רוצה אני. הרצון מתקבל בכפייה, ועדיין הוא רצון חופשי. וזה הסברו של הרמב"ם בעניין זה:⁷

אין אומרים אנוס אלא למי שנלחץ ונדחק לעשות דבר שאינו מחויב בו מן התורה [...] אבל מי שתקפו יצרו הרע לבטל מצווה או לעשות עברה, והוכה עד שעשה דבר שחייב לעשותו [...] אין זאת אנוס ממנו, אלא הוא אנס עצמו בדעתו הרעה.

לשיטתו, ייחודו של האדם הוא יכולתו האינטלקטואלית. יכולת זו באה לידי ביטוי בשלטון הדעת. לכן, רק רצון שהוא תוצר של הדעת הוא חופשי. פעולה רצונית שאינה תוצאה של השכל היא בגדר פעולה שנכפתה על ידי יצרו, ולכן אינה חופשית. קאנט הבחין בין החלטה לא תבונית לבין החלטה יצרית. החלטה אוטונומית היא החלטה שהתקבלה מכוחה של התבונה, ואילו החלטה יצרית היא החלטה שלא התקבלה מרצון חופשי אלא מכפיית היצר וחולשות אנושיות או לחץ חברתי. החלטה זו היא הטרונומית.⁸

העובדה שהאדם מקבל החלטות שאינן תמיד רציונאליות מאלצת כל מערכת משפט לאכוף את רצון המחוקק בלא לשאול את הפרט. גם המשפט הדתי פועל כך. יותר מזה. הוא כופה גם ציוויים מוסריים ולא רק משפטיים. להבדיל ממערכת משפט אנושית, שאינה נוטה להתערב בענייני מוסר, המערכת המשפטית הדתית מחנכת לאידיאלים ויעדים מוסריים. יעדים אלה מחייבים כפייה נוקשה והתערבות פרטנית בכל תחומי החיים. ההנחה

⁴ ראו פירוש רש"י לשבת פח ע"א; תוספות, שם.

⁵ רמב"ן שם וחיודושי הריטב"א שם.

⁶ תנחומא, פרשת נח, ג. וראו פני יהושע, שבת פח ע"א.

⁷ רמב"ם, הלכות גירושין, מהדורת פרנקל, ירושלים-בני ברק תשל"ז, פרק ב, הלכה כ.

⁸ קאנט עמנואל, הנחת יסוד למטפיסיקה של המידות, הוצאת מאגנס, ירושלים תשס"ג, עמ' 120-122.

הדתית קובעת שיש לחנך את האדם לפעול לטובתו גם בניגוד לרצונו. במשפט הדתי, הרצון החופשי אינו מקודש אלא היעד הדתי ותקינות החברה הדתית. עיקרון זה נלמד מדברי הרמב"ם:⁹

המצוה הקע"ו היא שצונו למנות שופטים ושוטרים שיכריחו לעשות מצוות התורה ויחזירו הנוטים מדרך האמת אליה על כרחם, ויצוו לעשות טוב, ויזהירו מן הרע, ויעמידו הגדרים על העובר, עד שלא יהיו מצות התורה ואזהרותיה צריכות לאמונת כל איש ואיש.

ואף על פי שעקרון הבחירה החופשית הוא עיקר במשנתו, שיש לאכוף על האדם צווים כמו גט וצדקה.¹⁰ כי כאמור, סרבנותו אינה נובעת מרצונו החופשי אלא מרצונו היצרי. לשיטתו, כל אדם מעוניין בטוב האלוהי, ולכן כפיית האמת והטוב היא רצונו האמתי של האדם. כפייה זו משיגה את הרצון שהוא מעוניין בו באמת ומדכא את היצר המונע ממנו החלטה נכונה. כפייה מתרחשת רק אם כופים על אדם לעשות דבר המנוגד למצוות התורה (או לשיטת קאנט בניגוד לתבונה).

את הקו הפרשני הזה ממשיך ר' שמחה מדווינסק ומסביר את מעמד הר סיני. העם התרומם לרמת רוחנית גבוהה ונגעו באמת המוחלטת. כתוצאה מזה, הבינו שתכלית האדם היא התורה, אבל הבינו גם שרק במצב רוחני כזה הם יכולים לקיים את התורה מפני שיצרים מנוטרל. משום כך, הם סברו שבצאתם ממצב רוחני זה, יחזרו ליצירות האנושיות, ולא יוכלו לעמוד בדרישות התורה, ולכן הסכימו לכפייה. במקום אחר הוא אומר שבמעמד הר סיני בטלה בחירתם החופשית ונעשו כמלאכים, שהם נטולי חופש בחירה, אבל ידעו שזהו מצב זמני, ושהם עתידים לחזור לטבעם האנושי, ולכן רצונם לא היה מוחלט וחופשי.¹¹

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן
בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: הרב ד"ר חיים טלבי
עורך לשוני: ד"ר יחיאל קארה

⁹ ספר המצוות לרמב"ם, מצוות עשה קעו. מהדורת פרנקל, ירושלים-בני ברק תשנ"ה, מצוות עשה קעו.

¹⁰ פירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת קאפח, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז, כתובות פ"ד מ"ו.

¹¹ משך חכמה, מהדורת קופרמן, ירושלים תשס"ב, שמ' יז: יז.